

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

УДК 904 (477.43) „11/13”

Степан Тимків,
магістр історії,
педагог-організатор
Об'єднання Підліткових Клубів (ОПК)
за місцем проживання
Кам'янець-Подільської міської ради

ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ ГУБИНЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті на основі археологічних джерел з Губинського літописного городища XII–XIII ст., які виявлено під час розкопок 1997–2007, 2009–2016 рр. (с. Губин Старокостянтинівський район Хмельницької області), зроблено спробу охарактеризувати оборонну систему Губинського городища.

Ключові слова: вал, городня, Губин, городище, кліті, рів.

Історико-археологічні джерела, вивчення яких припадає, головним чином на 90-ті роки XX ст. та перші два десятиліття XXI ст., показали, що середньовічний Губин, як один із літописних поселень Болехівської землі XII–XIII ст., являв колись досить велике місто болохівського державного утворення (Якубовський 2020, с. 25–35).

Про оборонне будівництво літописного Губина дізнаємося з джерел, які побачили світ у період незалежності України. Вперше широкомасштабні археологічні дослідження на Губинському городищі здійснила експедиція Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 1997–2007, 2009–2016 польових сезонах під керівництвом археологів І. С. Винокура (1997–2005) та В. І. Якубовського (2006–2007, 2009–2016). Автор також був безпосереднім учасником розкопок з 2007 року як студент, а з 2010 р. як старший лаборант археологічної лабораторії означеного ЗВО.

Згідно з археологічними даними, які надійшли з розкопок цього центру, маємо можливість охарактеризувати військову архітектуру літописного Губина, перша згадка про який припадає на 1241 р. (ПСРЛ 1908, с. 838).

Історичний укріплений центр розташований у південній частині сучасного с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області, в місці злиття річок Случ і Ладижка – урочище Замок. Городище демонструє чотириоходльне планування, відомі в літературі як Північний, Південний, Південно-Західний і Південно-Східний укріплені майдани чи сектори (рис. 1), охоплюючи площу 4,6 га (Якубовський 2003, с. 46).

Нижче подаємо характеристику укріплених частин городища.

Так, північна частина або північний укріплений сектор городища являє собою самостійне, відособлене укріплення, захищене валом і ровом. Обидва кінці валу спроектовані на захід, безпосередньо в стрімкі схили правого берега р. Случ. Внутрішній вал по горизонту досягає крутизни 180, а відповідно крутизна зовнішнього схилу – 45°. Характерно, що у північній точці вал нависає над дном рову близько 9 м, на півдні – 1 м. Сама площадка овальної форми, площею 0,45 га (без валів і ровів), довша частина якої витягнута по лінії з півночі на південь (Якубовський 2020, с.).

Стосовно укріплень, то вказана частина городища з північного і північно-східного боку додатково укріплена ще трьома паралельними рядами валів з ровами між ними (площа 1,1 га), які захищають собою не тільки Північний майдан, але й Південно-Східну площадку. Кінці вказаних валів і ровів з півночі сплановані до лівого берега р. Ладижка, на сході – до в'їзду на територію городища (рис. 2).

Отже, північна частина Губинського городища демонструє замкнуту, незалежну від інших частин пам'ятки фортифікаційну систему, яка ззовні має вигляд багаторядних валів і ровів. Тобто, крім внутрішнього оборонного комплексу наявні ще зовнішні друга, третя і четверта фортифікаційні лінії.

За даними інструментальної зйомки, вал другої лінії досягає висоти 5 м, третьої – 3,5 м, четвертої – 2 м. Вся поверхня валів покрита різнотрав'ям, схили – стрімкі. Так, нахил внутрішнього схилу другої лінії

СЕКЦІЯ 3

по горизонту досягає 21° , зовнішнього – 26° . Обидві поверхні валу третьої лінії мають нахил до 30° . Четверта лінія: внутрішній нахил валу складає 12° , зовнішній – 22° . Довжина другої і третьої лінії валу – 100 м, четвертої – 75 м. Відстань між вершинами валів першої і другої лінії становить 20 м, третьої і четвертої – 10 м. Даний комплекс фортифікацій буквально впирається в річки Случ і Ладижку. Явно виражених ознак укріплень на західній стороні описаної площадки не спостерігається (Якубовський 2003, с. 43).

На площі Північного майдану відкрито багато клітей. Їх відкрито в основі внутрішнього периметру валу першої лінії у вигляді низки оборонних зрубів, які затильною частиною заблоковані до зовнішнього суцільного ряду приміщень, так званих клітей – городень, забутованих глиною. Сліди порожнистих клітей знайдено також із західної сторони майдану, де вони одним суцільним рядом замикають вузол оборони зі сторони урвистого берега р. Случ.

Залишки клітей – зрубів збереглися, головним чином, у вигляді одного–двох, іноді трьох рядів спалених чи напівсферичних колод, вертикально поставлених одна на одну на висоту від 0,25 до 0,50 м. Переважна більшість із них має прямокутну форму, окремі ромбовидні. Розміри клітей різні: у північній частині валу їх площа від 6–9 м², а східні від 2 м² до 8,24 м². Причому кліті №№ 2, 3, 11, 12, 13, 14, 18 досліджено як будівлі з підвальними приміщеннями, що вказує на їхнє двоярусне планування. Решта клітей були одноповерховими.

В процесі робіт зафіксовано рештки спалених дерев'яних перекриттів. Вони свідчать про наявність у клітях стелі, каркас якої створено з обтесаних дерев'яних брусків та каміння, встановленого поверх дерев'яного настилу на глиняно-пісчаному розчині. Такі конструктивні елементи стелі виявлено обваленими в заповнені 15 клітей. Аналогічні конструкції стелі досліджено також у західній частині пам'ятки, вздовж схилу берега р. Случ, що засвідчує про наявність там оборонної смуги у вигляді одного ряду клітей (Винокур 2003, с. 52).

Отже, ці дані дозволяють зробити висновок про те, що верхні частини клітей, вкритих кам'яним панцерам, регулярно колись використовувався як бойовий хід – доріжка для вояків (рис. 3).

До Північної площадки примикає Південний майдан городища м. Губина. Дослідники визначають його площу 1,6 га. Вказане укріплення захищають два паралельних ряди валів і ровів, вони розташовані півколом і охоплюють її з південної і південно-східної сторони. Із західної сторони укріплення захищене річкою. Вали, які захищають укріплення мають загальну довжину 435 м. Довжина внутрішнього валу сягає довжини – 175 м, зовнішнього – 260 м. Висота валів сягає відповідно 5 м і 3,5 м. Відстань між вершинами валів по лінії захід-схід до 35 м, по лінії північ-південь до 25 м. У південно-західному і східному боці на валах місцеве населення в минулому проклало дорогу. У східній стороні на валах помітні незначні западини, фахівці вважають, що в минулому там могли проводитися розкопки. Вали задерновані травою, мають крутий схил. Поверхня валів задернована, схили їх круті, наприклад, внутрішній вал досягає крутизни – 26° , відповідно зовнішній – 30° (Винокур 2003, с. 15).

Таким чином, напільна оборонна смуга (вал і рів) і головна фортифікаційна лінія захищали Південний укріплений сектор городища з півдня. З півночі вказану площадку від дитинця відділяє глибокий рів, який місцями візуально добре зараз простежується. Із західної сторони територія посаду обмежується укріпленнями Південно-Західного сектору та стрімкими схилами берега р. Случ. Тобто, територія вказаного укріплення оточена ще трьома складовими частинами, які мають свої самостійні укріплення.

Починаючи з 2007, 2010–2016 років територія Південного майдану вивчалася тією ж кам'янецькою експедицією під керівництвом В. І. Якубовського (Якубовський 2015, с. 149–160). На основі проведених досліджень було виявлено низка клітей заблокованих з городнями. На основі цього, автор подає власну реконструкцію будови першої оборонної лінії Південного сектору. Вона виглядає наступним чином. Верхня частина демонструє заборало з бійницями на стінах городень та дерев'яного накриття у вигляді драпки, яке захищало від дощу і снігу верхню частину площі не тільки городень, але й клітей порожнистого типу, які прилягали до городень з внутрішньої сторони.

Нижня частина – це дерев'яні кліті і городні, що являли собою суцільну дерев'яну стіну зовнішньої сторони оборонної лінії. Городні були заповнені глинами, які щільно заповнювали простір цих об'єктів. Глину вибирали із рову, який викопували вздовж контуру дерев'яної фортифікаційної оборонної лінії Південного укріпленого сектору – складової частини оборонного фортифікаційного комплексу Губинського городища. Городні, нависаючи над краєм рову, становили собою малодоступну фортифікаційну споруду. Подібну будову репрезентують фортифікаційні лінії північного, південно-західного укріплених майданів. Південно-східний сектор захищав звичайний ґрунтовий вал.

У межах території майдану дослідники експедиції виділяють незначне невеличке укріплення, зазначене в польовому звіті як Південно-Західна площадка. Її площа разом з фортифікаціями становить 200 м² (0,02 га). Територія майданчика захищена невисоким валом, загальна довжина якого 70 м. Із зовнішньої сторони валу проглядаються сліди рову. Згідно з дослідженнями 2009 року, рів досягає ширини 7 м 80 см.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

У верхній частині цей елемент захисту має коритовидну форму, далі конусовидно сходить на кут, утворюючи пірамідальний профіль, вершина якого опущена вниз. Рів проявив наступну стратиграфію: зверху зафіксовано дерновий шар, нижче залягав ґрунт темного відтінку товщиною 1 м, нижче знаходився темний злежаний ґрунт товщиною 0,80 м, перемішаний з камінням і фрагментами кружального давньоруського посуду XIII ст. Аналогічні уламки простежено також і у верхній частині заповнення рову.

Розкопками 2009 експедиційного сезону з'ясовано, що в насипі внутрішнього схилу валу складовими елементами оборонного поясу були рештки клітей порожнистого типу. Вони були тісно заблоковані з городнями, які виявлено у насипі зовнішнього схилу валу (Якубовський 2010, с. 453).

Крім того, заїзд на дану площадку, як на територію дитинця відсутній. З південного сходу до означеного укріплення підступає ґрунтова дорога, прокладена через дві лінії валів і ровів, що захищали територію Південного майдану. Відомостей про час створення ґрунтової дороги на вказані сектори немає. Проте точно відомо, що ґрунтову дорогу останній раз поновили у 2004 році, готуючи її для проїзду автотранспорту на територію пам'ятки в час відзначення 800-річного ювілею з дня заснування с. Губин.

Розміщений вказаний майданчик безпосередньо над р. Случ. З вказаного місця проглядається добре місцевість по річці. Археологи вважали, що дане укріплення могло слугувати феодальним теремом-двором або виконувати функцію річкового маяка. Адже, у цьому місті русло р. Случ міняє свій напрямок на північний, що дає можливість огляду річки в різні боки (Якубовський 2003, с. 46).

Четверту долю в планувальній структурі городища складає територія Південно-Східного майдану. Загальна площа її 1,1 га. Територія її півколом охоплює городище з південного та східного боків, з північного боку її прикриває трьохрядна лінія валів і ровів Північного майдану. З інших боків площадку захищає однорядний вал, одна сторона якого на заході спрямована до р. Случ, друга спадає до лівого берега р. Ладижки. Його залишки зберігаються тільки зі східної сторони, з південного боку його повністю розсунули місцеві жителі, використовуючи для своїх потреб (Винокур 2003, с. 16).

На вказаному укріпленні широкомасштабних досліджень не проводилося, лише невеличкий розкоп площею 33 м² закладено у 2007 році в місці розриву зовнішнього валу, що захищає городище зі східної сторони.

Виходячи з цього, дані розкопок не дають повної картини щодо забудови території та вигляду і часу створення фортифікацій. Дослідники вважають, що будівництво фортифікаційної лінії у вигляді земляного зовнішнього валу, що захищав Губинське городище зі сходу, відбулося не пізніше останньої чверті XII ст. Підтвердженням цього є виявлений керамічний матеріал (Якубовський 2008, с. 272).

Отже, завдяки особливостям рельєфу місцевості місто і фортеця були природно добре захищені, бо городище знаходиться на висоті 9 м вище від рівня води в річці Случ. Крім того, кожна з чотирьох частин городища має свої захисні споруди – це вали та рови. Планування і зведення дерево-земляних фортифікацій в Губині було повністю узгоджено з вказаними особливостями рельєфу. Літописний Губин, як і деякі інші «гради» Болохівської землі XII–XIII ст., був розташований у місці злиття двох річок. Це певною мірою визначило ту систему валів і ровів, яку реалізували давньоруські зодчі-фортифікатори у XII столітті.

Сьогодні територія Губинського літописного городища покрита трав'яним покривом і у весняно-літньо-осінні місяці місцеві жителі випасають там корів. Місцями пам'ятка вкрита старими ялинками, які посаджені на городищі у 1947 році.

Література

- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. І. *Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997–2003 рр. До 800-річчя Губина*. 2004. Київ; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів.
- Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись*. Т. 2. 1908. Санкт-Петербург.
- Якубовський, В. І. 2002. *Болохівська земля XII–XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута».
- Якубовський, В. І. 2010. Дослідження середньовічного м. Губин та його околиць у 2009 році. В: *Археологічні дослідження в Україні*. Київ; Луцьк: Ін-т археології НАН України, с. 492–494.
- Якубовський, В. І. 2015. Окольный град літописного Губина у контексті археологічних робіт. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, 7, с. 149–160.
- Якубовський, В. І. 2003. *Скарби Болохівської Землі*. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006.
- Якубовський, В. І. 2008. Укріплення Південного і Південно-Східного майданів Губинського городища за матеріалами розкопок 2007 року. *Освіта, наука і культура на Поділлі*, 12, с. 270–273.

СЕКЦІЯ 3

In the article on the basis of archeological sources from the Hubyn chronicle settlement of the XII–XIII centuries, which were discovered during excavations in 1997–2007, 2009–2016 (Hubyn village, Starokostiantyniv district, Khmelnytsky region), an attempt is made to characterize the defense system of the Hubyn settlement.

The settlement demonstrates a four-part planning, known as the North, South, South-West and South-East fortified squares. This center is known to the local population as the Castle.

The area of the settlement is 4,6 hectares, and together with the agricultural district and the protection zone it is 33 hectares. For comparison: the settlement near Shepetivka occupied 3,6 ha, the Telizhynets settlement – 3,5 ha, Lyubarske – 2,86 ha, Kolodyazhynske – 1,8 ha, the settlement on the river Zhar – 1,3 ha, Raikovetske – 1,25 ha.

Chronicle Hubin, according to the classification developed by P. P. Tolochko, can be attributed to the third group of cities area, which was from 2,5 to 10 hectares.

Key words: shaft, garden, Hubyn, settlement, cage, ditch.

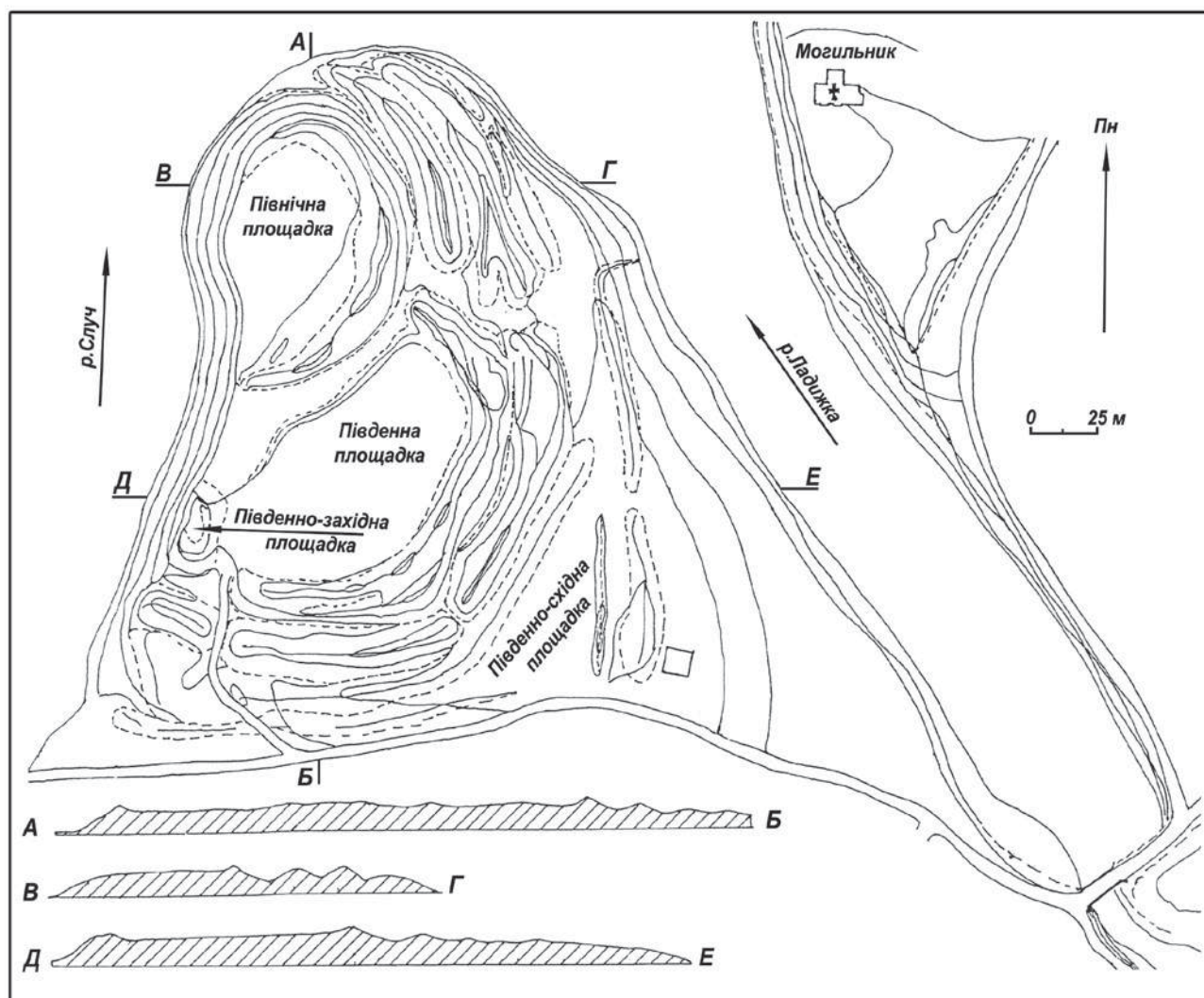
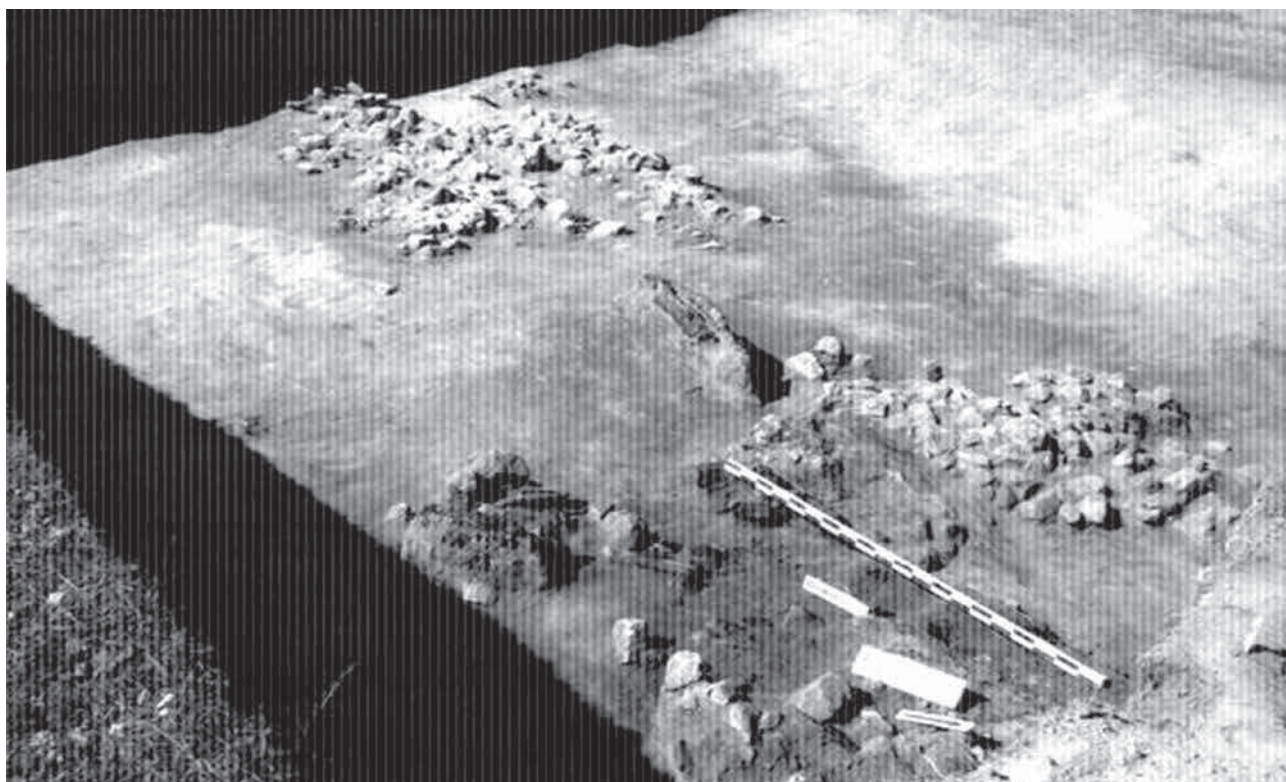

Рис. 1. Інструментальний план Губинського городища.

*Рис. 2. Трьохрядний оборонний комплекс Північного укріплення Губинського городища.
Аерозйомка 2015 року.*

*Рис. 3. Камінний настил верхніх частин клітей на ділянці XXXIV (2206 рік).
Вид з північного сходу. Фото В. І. Якубовського.*